

**“SAMARQAND TARIXINING ILK O‘RTA ASRLAR DAVRI AKS ETGAN
MANBALAR TAVSIFI”****Narzullayeva Nasiba Qudratovna***Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti**Tarix fakulteti 1-bosqich magistranti*

Annotatsiya: Mazkur maqolada Samarqandning ilk o‘rta asrlar davri tarixi, uning manbalari va ahamiyati yoritilgan. Eramizning IV-VIII asrlarini qamrab olgan bu davrda Samarqand Sharq va G‘arbni bog‘lovchi Buyuk Ipak yo‘lida yirik savdo va madaniy markaz sifatida shakllangan. Maqolada yozma manbalar ("Avesto", Xitoy yilnomalari, arab tarixchilari), arxeologik topilmalar (Afrosiyob qazilmalari va so‘g‘diy yozuvlar), numizmatik dalillar va etnografik ma‘lumotlarning ahamiyati tahlil qilingan. Ushbu manbalar shahar hayoti, iqtisodiyoti, dini va madaniy rivojlanishini chuqur o‘rganishga imkon beradi. Maqola Samarqandning o‘sha davrdagi o‘rni va ta‘sirini ochib berishda katta ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: So‘g‘d tarixi, So‘g‘d madaniyati, So‘g‘d yozuvi, So‘g‘d tili, So‘g‘diylar, Panjikent yodgorliklari, So‘g‘d savdogarlari, Zardushtiylik, So‘g‘d tangalari, Buyuk Ipak yo‘li, So‘g‘d san‘ati, So‘g‘d dinlari, So‘g‘d shahar-davlatlari, Numizmatika, Qadimgi So‘g‘diyona.

Annotation: This article describes the history of Samarkand in the early medieval period, its sources and importance. During this period, covering the IV-VIII centuries AD, Samarkand was formed as a major trade and cultural center on the Great Silk Road connecting the East and the West. The article analyzes the importance of written sources (Avesta, Chinese chronicles, Arab historians), archaeological findings (Afro-Syrian fossils and Sogdian inscriptions), numismatic evidence and ethnographic data. These sources allow for in-depth study of the life, economy, religion and cultural development of the city. The article is of great importance in revealing the place and influence of Samarkand at that time.

Key words: Sogdian history, Sogdian culture, Sogdian writing, Sogdian language, Sogdians, Panjikent monuments, Sogdian merchants, Zoroastrianism, Sogdian coins, Great Silk Road, Sogdian art, Sogdian religions, Sogdian city-states, Numismatics, Ancient Sogdiana.

Аннотация: В данной статье описывается история Самарканда в период раннего средневековья, ее истоки и значение. В этот период, охватывающий IV-VIII века нашей эры, Самарканд сформировался как крупный торговый и культурный центр на Великом Шелковом пути, соединяющем Восток и Запад. В статье анализируется значение письменных источников (Авеста, китайские хроники, арабские историки), археологических находок (афросирийские окаменелости и согдийские надписи), нумизматических свидетельств и этнографических данных. Эти источники позволяют более глубоко изучить жизнь, экономику, религию и

культурное развитие города. Статья имеет большое значение в раскрытии места и влияния Самарканда того времени.

So‘g‘d – qadimgi Markaziy Osiyoda joylashgan, iqtisodiy, madaniy va siyosiy jihatdan yuksak rivojlangan hududlardan biri bo‘lib, bugungi O‘zbekiston, Tojikiston va qo‘shni hududlarning bir qismini o‘z ichiga olgan. Qadimgi manbalarda "So‘g‘diyona" nomi bilan tanilgan bu mintaqa Buyuk Ipak yo‘lining eng muhim markazlaridan biri hisoblangan. So‘g‘diylar o‘zining rivojlangan yozuvi, savdo-sotiqdagi faoliyati, madaniy merosi va xalqaro aloqalari bilan butun dunyoga mashhur bo‘lgan. So‘g‘d faqatgina iqtisodiy jihatdan emas, balki madaniy va diniy jihatdan ham boy bo‘lib, zardushtiylik, buddizm, xristianlik va mahalliy e‘tiqodlar uyg‘unlashgan hudud sifatida tarixda chuqur iz qoldirgan. Arxeologik qazilmalar, yozma manbalar, tangalar va devoriy rasmlar orqali So‘g‘d tarixini o‘rganish bugungi kunda ham davom etmoqda. Mazkur ishda So‘g‘dning tarixi, madaniyati, yozuvi, savdo-sotiqdagi o‘rni va xalqaro aloqalari bo‘yicha mavjud manbalar va ilmiy tadqiqotlar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, So‘g‘d madaniyatining bugungi kungacha yetib kelgan izlari va uning mintaqa tarixidagi ahamiyati keng ko‘lamda yoritiladi. Samarqandning ilk o‘rta asrlar tarixi turli yozma va moddiy manbalarda aks etgan. Ushbu davr eramizning IV-VIII asrlarini qamrab olib, Samarqandning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotida muhim o‘rin tutadi. Quyida ushbu davrni o‘rganishda asosiy bo‘lgan manbalarning qisqacha tavsifi keltiriladi:

"Avesto" bu zardushtiylikning muqaddas kitobi bo‘lib, Samarqand va uning atrofidagi xalqlarning diniy va madaniy hayoti haqida qimmatli ma‘lumot beradi. Samarqand bu davrda So‘g‘dning yirik markazi sifatida tilga olinadi. "Avesto"da So‘g‘diyona haqida batafsil ma‘lumotlar quyidagilardan iborat: So‘g‘diyona geografiyasi va tabiati, "Avesto"ning "Vidivdat" (yoki "Vendidod") bo‘limida Ahura Mazda tomonidan yaratilgan eng yaxshi yerlardan 16 ta hudud sanab o‘tiladi. Ular orasida So‘g‘diyona ham tilga olinadi. U "Sug‘uda" yoki "Sug‘dho" nomi bilan atalib, unumdor yerlari va sug‘orish tizimi tufayli qishloq xo‘jaligi uchun qulay bo‘lgan hudud sifatida ta‘riflanadi. Zarafshon vodiysi bu yerning asosiy hayot manbai bo‘lib xizmat qilgan. Sug‘dning diniy ahamiyati, So‘g‘d aholisi "Avesto" davrida zardushtiylik dinining muhim markazlaridan biri hisoblangan. Ushbu hududda Ahura Mazda (yaratuvchi xudo)ga sig‘inish va unga atalgan muqaddas marosimlar o‘tkazilgan. So‘g‘diyona zardushtiylik ta‘limotining muhim qismi bo‘lgan olovga sig‘inish an‘analari bilan mashhur bo‘lgan. "Avesto"da Zarafshon daryosi va uning suv tizimi haqida bilvosita ma‘lumotlar keltirilgan. Bu hudud aholisi suvdan unumli foydalanib, yirik sug‘orish tizimlarini barpo etgani va dehqonchilikda katta muvaffaqiyatlarga erishgani ta‘kidlangan. So‘g‘d aholisi tartibli jamiyatga ega bo‘lib, odil boshqaruv va axloqiy qadriyatlarga katta ahamiyat bergan. Ularning asosiy maqsadi yaxshi yashash va yaxshilik qilish edi. Bu qadriyatlar zardushtiylik ta‘limotining asosiy qismi hisoblanadi. So‘g‘dning dushmanlari va muammolari, "Vidivdat" bo‘limida So‘g‘dning tabiiy va ijtimoiy muammolari haqida ham ma‘lumotlar beriladi. Jumladan, bu yerda sovuq qishlar, qurg‘oqchilik va boshqa tabiiy qiyinchiliklar tilga olinadi. Bundan tashqari,

dushman hujumlari xavfi haqida ogohlantirishlar ham bor. Xulosa qilib aytganda: "Avesto"da Samarqand joylashgan So'g'diyona unumdor yer, rivojlangan qishloq xo'jaligi va tartibli jamiyatga ega bo'lgan muhim hudud sifatida tasvirlanadi. Bu ma'lumotlar Samarqand va uning atrofidagi madaniyat va tarixni o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, hududning qadimdan rivojlanganligini tasdiqlaydi.

Xitoy yilnomalari. Xitoyning "Tang sulolasi yilnomalari" Samarqand haqida ma'lumot beradi. Unda Samarqand (Kang ju yoki Sogdiana) savdo yo'llarida muhim shaharlardan biri sifatida tilga olingan. Xitoy yilnomalari, xususan "Tang sulolasi yilnomalari" (Tangshu) va boshqa qadimgi Xitoy manbalari, So'g'd va uning shaharlari, jumladan, Samarqand haqida muhim ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Ushbu ma'lumotlar Buyuk Ipak yo'li orqali olib borilgan savdo aloqalari, So'g'dning siyosiy tuzumi va madaniy hayotini o'rganishda juda muhimdir.

So'g'dning geografik joylashuvi va ahamiyati, Xitoy yilnomalarida So'g'd "Kangju" yoki "Kang" nomi bilan atalgan. U Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida joylashgan boy va unumdor hudud sifatida tasvirlangan. Samarqand Kang davlatining siyosiy va madaniy markazi bo'lib xizmat qilgani alohida ta'kidlanadi. Xitoy manbalariga ko'ra, So'g'd Buyuk Ipak yo'lidagi asosiy tranzit hudud bo'lib, u orqali Xitoy ipaklari, shisha buyumlari va boshqa mahsulotlar Yaqin Sharq va Yevropaga yetkazilgan. Savdo aloqalari, So'g'd savdogarlari Xitoyda juda mashhur edi. Xitoy manbalarida ular o'zlarining faol savdo-sotiqchilari bilan tanilgan. So'g'd savdogarlari Xitoyga nafaqat ipak va boshqa mahsulotlar olib kelgan, balki mahalliy bozorlarda o'z mahsulotlarini faol sotgan. Shu sababli, Xitoyda so'g'd savdogarlarini hurmat qilishgan. So'g'd va Xitoy munosabatlari, So'g'd hukmdorlari va Xitoy imperatorlari o'rtasida diplomatik aloqalar bo'lgan. Xitoy yilnomalarida So'g'd hukmdorlari Xitoy saroyiga elchilar yuborib, sovg'alar taqdim etgani va o'zaro ittifoqlar tuzishga harakat qilgani haqida ma'lumotlar bor. Samarqand hukmdorlari tomonidan yuborilgan sovg'alar orasida qimmatbaho toshlar, zeb-ziynat buyumlari va noyob mahsulotlar bo'lgan. So'g'dning diniy va madaniy ta'siri, Xitoy manbalarida So'g'diyona aholisi dinlari va madaniyati haqida ham ma'lumotlar uchraydi. So'g'diylar zardushtiylik, buddizm va boshqa dinlarga e'tiqod qilgani ta'kidlanadi. Ularning madaniyati Xitoyda katta ta'sirga ega bo'lib, xususan, musiqasi va raqs san'ati xitoyliklar orasida mashhur edi. So'g'd savdogarlarining Xitoydagi faoliyati, Xitoy yilnomalarida So'g'diy savdogarlarining Xitoyda joylashib, mahalliy jamiyatlarga moslashgani haqida ma'lumotlar keltirilgan. Ba'zi so'g'diy savdogarlar Xitoyda yuqori lavozimlarga erishgan va mahalliy aholi bilan oila qurib, madaniy almashinuvni kuchaytirgan.

Xulosa qilib aytganda: Xitoy yilnomalari So'g'd haqida boy ma'lumotlarni taqdim etadi. Ularning yozuvlarida So'g'd rivojlangan savdo markazi, xalqaro aloqalarning muhim qismi va o'ziga xos madaniyatga ega hudud sifatida ta'riflanadi. Xitoy bilan o'rnatilgan savdo va diplomatik munosabatlar So'g'dning mintaqaviy va xalqaro ahamiyatini yanada oshirgan. Bu yilnomalar orqali Samarqand va So'g'dning o'sha davrdagi hayoti haqida muhim tasavvur hosil qilish mumkin.

Arman va fors yozuvlari. Ilk o‘rta asrlarda yozilgan Arman tarixchilari Movarounnahr shaharlarini, jumladan Samarqandni tilga oladi. Fors tarixiy yozuvlarida esa So‘g‘d davlatining siyosiy va madaniy ahamiyati tasvirlanadi.

So‘g‘dning o‘rta asrlardagi tarixi va madaniyati haqida arman va fors manbalarida ham muhim ma‘lumotlar uchraydi. Ushbu yozuvlar So‘g‘dning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotini o‘rganishda qimmatli hisoblanadi. Quyida bu yozuvlardagi asosiy ma‘lumotlar keltiriladi: Movarounnahr va So‘g‘dning tasviri, Arman manbalarida, xususan, Favstos Buzand (V asr) va boshqa tarixchilarning asarlarida So‘g‘d "Xyonlar yurtining" bir qismi sifatida tasvirlangan. Arman tarixchilari bu hududni savdo yo‘llarining kesishgan joyi, boylik va madaniy xilma-xillik markazi deb ta‘riflagan. Arman yozuvlari So‘g‘dning Buyuk Ipak yo‘lidagi muhim o‘rni haqida ma‘lumot beradi. Samarqand kabi shaharlar orqali Sharq va G‘arb o‘rtasida savdo karvonlari qatnagan, bu esa So‘g‘dni Yaqin Sharq davlatlari bilan bog‘lovchi markazga aylantirgan. Arman tarixchilari So‘g‘diyona aholisining diniy e‘tiqodlari haqida ham yozgan. Zardushtiylik, buddizm va boshqa qadimiy dinlarning mavjudligi qayd etilgan. Shuningdek, so‘g‘diylarning tillari va yozuv tizimi Arman tarixchilari tomonidan alohida eslatib o‘tilgan. Ahamoniylar davridagi So‘g‘d Fors yozuvlari, xususan, Behistun bitiklari (miloddan avvalgi VI asr) va boshqa Ahamoniylar davri yodgorliklarida So‘g‘d haqida muhim ma‘lumotlar uchraydi. Behistun bitiklarida So‘g‘d (Sug‘uda) Ahamoniylar saltanatining muhim satrapliklaridan biri sifatida tilga olinadi. Bu yer qishloq xo‘jaligi va savdo uchun boy resurslarga ega bo‘lgan hudud sifatida tavsiflanadi.

Fors manbalarida So‘g‘d Ahamoniylar saltanatining shimoliy-sharqiy chegarasida joylashgan strategik hudud sifatida tasvirlanadi. U savdo va harbiy jihatdan muhim ahamiyatga ega bo‘lib, qimmatbaho toshlar va boshqa boyliklar bilan mashhur bo‘lgan. Sosoniylar davri fors yozuvlarida So‘g‘dni sosoniylar bilan Turk xoqonligi o‘rtasidagi strategik hudud sifatida tilga olishadi. So‘g‘d bu davrda mustaqil bo‘lib, ammo Sosoniylar va turkiy qabilalar bilan siyosiy va savdo aloqalarini davom ettirgan. Fors yozuvlari So‘g‘dning diniy va madaniy hayotini ham yoritadi. Sosoniylar davrida So‘g‘dda zardushtiylikning rivojlangani va uning bu hududda kuchli ta‘sirga ega bo‘lgani qayd etiladi. Shu bilan birga, So‘g‘diylar fors madaniyati va yozuv tizimidan ta‘sirlangan. Xulosa qilib aytganda: Arman va fors yozuvlari So‘g‘dning savdo, siyosat, din va madaniyat sohasidagi yuksak o‘rnini ochib beradi. Arman yozuvlarida So‘g‘d savdo aloqalari va madaniy boyliklari ta‘riflangan bo‘lsa, fors yozuvlari So‘g‘dning Ahamoniylar va Sosoniylar davridagi siyosiy mavqeiga alohida e‘tibor qaratadi. Bu manbalar So‘g‘dning o‘z davrida xalqaro aloqalarda tutgan o‘rni va ahamiyatini yoritishda muhim o‘rin tutadi.

Arab sayyohlari va tarixchilari. VIII asr oxiridan boshlab arab manbalari, jumladan, al-Balazuriy va al-Istahriy asarlari, Samarqandning arab istilosi davrini batafsil yoritadi. VIII-X asrlar davrida arab sayyohlarining safarlari va tarixchilarning yozuvlari So‘g‘d, xususan Samarqandning siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayoti va uning musulmon olamidagi ahamiyati haqida boy ma‘lumotlar beradi. Ushbu davrda So‘g‘d Islom olamiga qo‘shilib,

o‘zining o‘ziga xosligi va madaniyati bilan mashhur bo‘lgan. Quyida o‘z asarlarida So‘g‘d haqida qimmatli ma‘lumotlar yozib qoldirgan tarixchilar aytib o‘tilgan:

1. Al-Balazuriy (IX asr). Al-Balazuriy o‘zining "Fotuh al-Buldan" (Shaharlarning fath etilishi) asarida arablarning Samarqand va So‘g‘dni zabt etishi haqida yozgan. U Samarqandni boy va rivojlangan shahar sifatida tasvirlab, bu yerning qishloq xo‘jaligi, hunarmandchiligi va savdo aloqalarini alohida qayd etgan. Al-Balazuriy Samarqandning arablar tomonidan bosib olinishi jarayonini batafsil yoritib, mahalliy aholi arablar bilan tinchlik bitimlari tuzganini eslatadi.

2. Al-Istahriy (X asr). Al-Istahriy o‘zining "Kitab al-Masalik va al-Mamalik" (Yo‘llar va davlatlar kitobi) asarida Samarqand va So‘g‘dni iqtisodiy va madaniy jihatdan boy hudud sifatida tasvirlagan. U Samarqanddagi hunarmandchilik, xususan, ipak ishlab chiqarish va savdo ahamiyatini ta‘kidlab o‘tgan. Shuningdek, Samarqanddagi sug‘orish tizimlari va unumdor yerlar haqida ma‘lumot bergan.

3. Al-Muqaddasiy (X asr). Al-Muqaddasiy o‘zining "Ahsan at-Taqasim fi Ma‘rifat al-Aqalim" (Hududlarni bilishning eng yaxshi usuli) kitobida So‘g‘dni Movarounnahrning eng muhim hududlaridan biri sifatida ta‘riflagan. U Samarqandni "butun Movarounnahrning yuragi" deb atagan va bu shaharni ajoyib arxitekturasini, boy bozorlari va ko‘p sonli karvonsaroylari bilan mashhur deb ta‘kidlagan. Samarqandda mavjud bo‘lgan xalqaro savdo aloqalari va madaniy xilma-xillik ham eslatib o‘tilgan.

4. Ibn Havqal (X asr). Ibn Havqal o‘zining "Kitab Surat al-Ard" (Yer suratlari kitobi) asarida So‘g‘dni iqtisodiy jihatdan rivojlangan, dehqonchilikka asoslangan va Buyuk Ipak yo‘lidagi muhim savdo markazi sifatida ta‘riflaydi. U Samarqandda ipak va qimmatbaho matolar ishlab chiqarilishi va ular orqali xalqaro savdo amalga oshirilishini batafsil yoritgan. Ibn Havqalning yozuvlariga ko‘ra, So‘g‘d aholisi savdo va hunarmandchilikda juda mohir bo‘lgan.

5. Al-Tabariy (IX asr). Al-Tabariy o‘zining tarixiy asarlarida So‘g‘dning Islom olamiga kirishi jarayonini tasvirlagan. U arablarning So‘g‘dni zabt etish jarayonida mahalliy aholining o‘z dinini himoya qilish uchun kurashganini, biroq so‘ngra Islom dinini qabul qilib, arab madaniyatini o‘zlashtirganini yozgan.

6. Yaqut al-Hamaviy (XIII asr). Yaqut al-Hamaviy o‘zining "Mu‘jam al-Buldan" (Shaharlar lug‘ati) asarida So‘g‘dni tarixiy va madaniy jihatdan yoritgan. U Samarqandni o‘sha davrning eng katta va go‘zal shaharlari qatorida sanab, bu shahar madaniyat, ilm-fan va hunarmandchilik sohalarida mashhur bo‘lganini ta‘kidlagan. Xulosa qilib aytganda: Arab sayyohlari va tarixchilari So‘g‘dni iqtisodiy jihatdan rivojlangan, madaniy va ilmiy markaz sifatida tasvirlashadi. Ular Samarqandning xalqaro savdodagi o‘rni, aholining turmush tarzi, diniy va madaniy xilma-xilligi haqida qimmatli ma‘lumotlarni taqdim etishgan. So‘g‘d arab bosqinidan so‘ng ham o‘zining madaniy va iqtisodiy o‘rnini saqlab qolgan va Islom olamida yetakchi markazlardan biriga aylangan.

Arxeologik manbalar. Samarqandning eng qadimiy qismlaridan biri bo‘lgan Afrosiyob hududida olib borilgan qazishmalar ilk o‘rta asrlar davriga oid qator moddiy manbalarni ochib berdi. Jumladan, devoriy rasmlar, sopol buyumlar va tangalar orqali

shahar madaniy hayoti yoritiladi. Afrosiyob – Samarqandning qadimgi shahar xarobasi, shaharning mazkur qadimgi nomi miloddan avvalgi VIII–VII asrlarda Turon davlatini boshqargan harbiy sarkarda va mashhur davlat arbobi Afrosiyob nomidan kelib chiqqan. Turkiy manbalarda u Afrosiyob Er To‘ng‘a, forsiy manbalarda Afrosiyob nomi bilan tilga olinadi. Ko‘pchilik mutaxassislar Afrosiyobni hozirga qadar afsonaviy timsol sifatida e‘tirof etadi. Ammo Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Koshg‘ariy, Alisher Navoiyning asarlarida va yana ko‘plab boshqa manbalarda u real tarixiy shaxs ekani qayd qilinadi. Afrosiyob nomi tarixiy manbalarda qadimgi Samarqandga nisbatan XVII asrdan boshlab qo‘llaniladi. Asosiy ma‘lumotlar ko‘hna shaharda o‘tkazilgan arxeologik qazishmalar natijasida qo‘lga kiritilmoqda. Arxeologik qazishmalar qalin madaniy qatlamlarning qanday bo‘lganligiga aniqlik kiritish bilan birga boylar va kam bag‘allarning uylarini, hunarmandlarning ustaxonalarini, savdogarlarning do‘konlarini, ko‘cha va maydonlarni, shohona saroylar va ibodatxona, masjid va madrasalarni, mudofaa inshootlarini, shaharning suv bilan ta‘minlanish tizimini aniqlashga yordam beradi. 1930-yillarga qadar Afrosiyobda olib borilgan arxeologik qazishmalar qadimgi Samarqand tarixiga oid juda kam ma‘lumot bergan. O‘z FA Tarix va arxeologiya instituti olimlaridan A.I.Terenojkin tomonidan Afrosiyobda jiddiy dala tadqiqotlari o‘tkazildi. Natijada uning eng pastki qatlamidan miloddan avvalgi VI–V asrlarga taalluqli buyumlar, uy-joy xarobalari topildi. Ya.G‘.G‘ulomov (1967–70) va V.A.Shishkin (1958–66) rahbarligida olib borilgan keng ko‘lamli arxeologik qazishlar natijasida qadimgi madaniy qatlam namunalari Afrosiyobning boshqa joylaridan ham topildi. 1966-yil 13-iyulda Afrosiyobni arxeologik jihatdan kompleks o‘rganishni tashkil etish maqsadida Respublika hukumatining maxsus qarori qabul qilindi. Unga ko‘ra, Afrosiyob “arxeologik qo‘riqxona” deb e‘lon qilinib, uni o‘rganish ishiga Toshkent va Samarqand davlat universitetlari hamda Madaniyat vazirligining San‘atshunoslik instituti olimlari safarbar etildi. Aniq ilmiy reja asosida boshlangan arxeologik tadqiqotlar tufayli nafaqat shaharning ko‘p asrlik yoshi, balki uning har xil davrlardagi tarixiy topografiyasi, shahar tarkibi, shahar hayotining rivojlanish bosqichlari, bosqinlar tufayli yuz bergan bo‘hronlar davri aniqlandi hamda Samarqand ixshidlarining shohona saroyi ochildi.

So‘g‘diy yozuvlar. Afrosiyob va boshqa joylarda topilgan so‘g‘diy tildagi hujjatlar Samarqandning iqtisodiy va ma‘muriy tizimi haqida ma‘lumot beradi.

So‘g‘diy yozuvlar, asosan, qadimgi So‘g‘diyona aholisining savdo, diniy, siyosiy va madaniy hayotini yorituvchi hujjatlar bo‘lib, bu yozuvlar eramizning IV-X asrlariga oid deb hisoblanadi. Ular So‘g‘dning siyosiy tuzumi, iqtisodiy aloqalari, dini va ijtimoiy hayotini chuqur o‘rganishga imkon beradi. Quyida So‘g‘diy yozuvlar orqali bu mintaqa haqida bilib olish mumkin bo‘lgan asosiy ma‘lumotlar keltiriladi: So‘g‘diy yozuvlar asosan, Savdo hujjatlari (shartnomalar, hisob-kitoblar), Diniy matnlar (zardushtiylik, buddizm, xristianlik), Shaxsiy maktublar va Rasmiy yozuvlardan iborat. Ular So‘g‘d tilida yozilgan bo‘lib, Aramey yozuv tizimiga asoslangan o‘ziga xos alifboga ega. Ushbu yozuvlar So‘g‘dning tarixiy rivojlanishi, xalqaro aloqalari va madaniy xususiyatlari haqida qimmatli ma‘lumotlar beradi. So‘g‘diy yozuvlar So‘g‘d savdogarlarining faoliyati haqida boy ma‘lumotlarni o‘z

ichiga oladi. Ular So'g'd savdogarlari Buyuk Ipak yo'li orqali Xitoy, Hindiston, Eron, Vizantiya va boshqa hududlar bilan savdo qilganligini ko'rsatadi. Dandan-Uyliq hujjatlari (Xitoydan topilgan) So'g'd savdogarlarining uzoq masofali savdo aloqalari haqida ma'lumot beradi. Bu yozuvlarda savdo mahsulotlari, narxlar va hisob-kitoblar ko'rsatilgan. So'g'd savdogarlari ipak, ziravorlar, metallar va qimmatbaho toshlar bilan savdo qilishgani, savdo tizimining mukammalligini tasdiqlaydi. So'g'diy yozuvlar mahalliy boshqaruv tizimi va ijtimoiy hayot haqida ham ma'lumot beradi. Ular So'g'd shaharlari, xususan Samarqand, Buxoro va Panjikentdagi siyosiy boshqaruv tizimi va shahar tuzilmasi haqida ko'p narsani ochib beradi. Yozuvlarda So'g'd shaharlari mustaqil boshqariladigan shahar-davlatlar sifatida tasvirlangan. Har bir shahar o'z hokimi yoki boshqaruv kengashiga ega bo'lgan. So'g'diy yozuvlar So'g'diyona aholisining diniy e'tiqodlari va madaniyatini yoritadi. So'g'diy yozuvlarning ko'pchiligi zardushtiylik dini bilan bog'liq. Unda olovga sig'inish, Ahura Mazda va boshqa zardushtiylik tushunchalari haqida yozilgan. Xitoy va Markaziy Osiyodan topilgan so'g'diy yozuvlarda buddaviy diniy matnlar tarjimai mavjud. Bu So'g'd aholisining buddizm bilan tanish bo'lganligini ko'rsatadi. Ba'zi yozuvlarda xristianlik ta'limotlari, asosan nestorianlik haqida ma'lumotlar uchraydi. Afrosiyob va boshqa arxeologik joylardan topilgan So'g'diy maktublar mintaqaning ijtimoiy va iqtisodiy holatini chuqur o'rganishga imkon beradi. Masalan: Bir maktubda savdogarning oilasiga yozgan xati keltirilgan bo'lib, unda uzoq masofalardagi savdo-sotiq va u bilan bog'liq qiyinchiliklar haqida gap boradi. Boshqa bir maktubda So'g'd shaharlarining biridan boshqasiga yuborilgan qimmatbaho tovarlar haqida so'z boradi. Xulosa qilib aytganda: So'g'diy yozuvlar So'g'dning tarixiy rivojlanishini o'rganishda beqiyos ahamiyatga ega. Ular bu mintaqaning iqtisodiy qudrati, xalqaro savdodagi o'rni, siyosiy tizimi, diniy va madaniy hayotini yoritadi. Ushbu yozuvlar So'g'd aholisining hayoti, ular yuritgan xalqaro savdo aloqalari va boy madaniy merosini tushunish uchun muhim manbadir.

Numizmatika. Tangalar ilk o'rta asrlarda Samarqandning iqtisodiy va siyosiy hayotini yoritishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. So'g'd tangalari bu hududning savdo aloqalari, mahalliy boshqaruv tizimi, din va madaniyatini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. So'g'd tangalari eramizning IV-VIII asrlariga oid bo'lib, asosan Samarqand, Panjikent, Kesh, Buxoro va boshqa shahar-davlatlarda zarb qilingan. Tangalar bronza, kumush va ba'zan oltindan yasalgan.

Ular mahalliy hukmdorlarning mustaqilligi va iqtisodiy rivojlanishini aks ettiradi.

Tangalardagi tasvirlar va yozuvlar So'g'd madaniyati va dinining boyligini yoritib beradi. So'g'd tangalarida ko'pincha mahalliy hokimlarning nomlari va unvonlari aks ettirilgan. Bu So'g'd shahar-davlatlarining mustaqil boshqaruvga ega bo'lganini ko'rsatadi. Samarqand tangalarida mahalliy hukmdorlarning nomlari va ularning zardushtiylik diniga oid ramzlari ko'rsatilgan. Boshqa shaharlardan topilgan tangalarda "Sug'uda xudosi" degan yozuvlar va hokimlarning unvonlari uchraydi. So'g'd tangalari xalqaro savdoda faol ishtirok etganini ko'rsatadi. Tangalar asosan Buyuk Ipak yo'li bo'ylab Xitoy, Hindiston, Vizantiya va boshqa hududlarga tarqalgan. Xitoy tangalari va So'g'd tangalari bir-biriga o'xshash tarzda zarb qilingan, bu savdo va madaniy almashinuvning yaqqol isbotidir. Ayrim tangalarda boshqa

mamlakatlarning yozuvlari yoki tasvirlari uchrashi So‘g‘dning xalqaro savdo aloqalaridagi o‘rnini ko‘rsatadi. So‘g‘d tangalarida zardushtiylik va boshqa dinlarga oid ramzlar aks etgan: “Olov otashxonasi”- Zardushtiylik dinining asosiy belgilaridan biri bo‘lib, ko‘plab So‘g‘d tangalarida uchraydi. Xudolar va mifologik belgilar, Tangalarda Ahura Mazda va boshqa diniy tasvirlar ko‘rsatilgan. Ayrim tangalarda mahalliy urf-odatlar va tantanalarni aks ettiruvchi tasvirlar mavjud. Xitoy va So‘g‘d o‘rtasidagi savdo aloqalari tufayli So‘g‘d tangalari Xitoy tangalariga taqlid qilib zarb qilingan. Xitoyning bronza tangalari So‘g‘dning iqtisodiy tizimiga ta‘sir qilgan. Ayrim tangalarda xitoycha ierogliflar va mahalliy yozuvlar birgalikda uchraydi. So‘g‘d tangalari iqtisodiyotning nafaqat mahalliy savdo uchun, balki xalqaro savdo aloqalari uchun ham faol ishlatilganini tasdiqlaydi. Tangalar So‘g‘dning siyosiy mustaqilligini, mahalliy hokimlarning faoliyatini va iqtisodiy rivojlanishini yoritib beradi. Ular madaniy almashinuv va diniy e‘tiqodlar haqida ko‘p ma‘lumotlar beradi. Xulosa qilib aytganda: Numizmatika So‘g‘dning tarixini o‘rganishda beqiyos ahamiyatga ega. Tangalar orqali So‘g‘dning siyosiy tuzumi, xalqaro savdodagi roli, diniy e‘tiqodlari va madaniy merosi haqida ko‘plab ma‘lumotlarni olish mumkin. So‘g‘d tangalari bu mintaqaning iqtisodiy va madaniy taraqqiyotining o‘ziga xos belgisi hisoblanadi.

Etnografik ma‘lumotlar. So‘g‘d xalqining urf-odatlari va an‘analari haqida ilk o‘rta asrlar davriga oid afsonalar va yozuvlar orqali bilib olish mumkin. Ushbu ma‘lumotlar shahar hayotining madaniy qirralarini tushunishda muhimdir. Bu manbalar Samarqandning ilk o‘rta asrlar davridagi ahamiyati, madaniyati va iqtisodiy holatini o‘rganishda asosiy hisoblanadi. Etnografik ma‘lumotlar So‘g‘dning qadimgi aholisi – so‘g‘diylar hayoti, turmush tarzi, urf-odatlari, diniy e‘tiqodlari va madaniy an‘analarini yoritishga yordam beradi. Bu ma‘lumotlar arxeologik tadqiqotlar, yozma manbalar, san‘at asarlari va boshqa dalillarga asoslanadi. So‘g‘diylar Sharqiy Eroniy xalqlardan biri bo‘lib, ularning madaniyati Buyuk Ipak yo‘li orqali keng yoyilgan va turli xalqlar bilan aralashgan. So‘g‘diylar Sharqiy Eroniy tillarda so‘zlashuvchi xalq bo‘lib, qadimda So‘g‘diyona hududida yashagan. Ular o‘zlarini "Sug‘uda" deb atashgan va bu nom So‘g‘diyona hududini anglatgan. So‘g‘d aholisi ko‘p qirrali madaniy aloqalar tufayli turli tillar, madaniyat va diniy e‘tiqodlarni qabul qilgan. So‘g‘d aholisi qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullangan. Sug‘orish tizimlari rivojlangan bo‘lib, daryo va ariq suvlaridan foydalanishgan. G‘alla, uzum, paxta va mevalar asosiy ekinlar bo‘lgan. So‘g‘d hunarmandchiligi juda rivojlangan. So‘g‘diylar ipak, to‘qimachilik, keramika, metall buyumlar va qimmatbaho zargarlik asarlarini ishlab chiqargan. Buyuk Ipak yo‘li orqali xalqaro savdo aloqalarida faol qatnashgan. So‘g‘d savdogarlari ipak, ziravorlar, qimmatbaho toshlar va boshqa tovarlar bilan savdo qilgan. So‘g‘diylar yirik shaharlar (Samarqand, Buxoro, Panjikent)da yashagan. Shaharlar rivojlangan infratuzilma, qasrlar, ibodatxonalar va savdo markazlari bilan ajralib turgan. Uylar loy va g‘ishtdan qurilgan, ichki bezaklarda devoriy rasmlar va haykalchalar keng qo‘llanilgan. Panjikentdagi arxeologik topilmalar boy uylarda devoriy rasmlar va zardo‘zlik mahsulotlari ishlatilganligini ko‘rsatadi. Oila So‘g‘d jamiyatining asosiy bo‘lagi bo‘lib, erkaklar va ayollar o‘rtasida aniq taqsimlangan vazifalar mavjud bo‘lgan. Ayollar matolarni to‘qish, erkaklar esa savdo va dehqonchilik bilan shug‘ullanishgan. Tug‘ilish, nikoh va vafot

marosimlari din bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Marosimlarda zardushtiylik ta'sirini ko'rish mumkin. Bahoriy bayramlar (Navro'z) va hosil bayramlari katta tantana bilan nishonlangan.

Zardushtiylik So'g'dning asosiy dini bo'lib, Ahura Mazda bosh xudo sifatida ulug'langan. Olovga sig'inish va suvni muqaddas deb bilish keng tarqalgan. So'g'd buddizm va nestorian xristianlikni ham qabul qilgan. Mahalliy mifologiya va xudolar, jumladan, suv, yer va hosil xudolari ham keng tarqalgan. Devoriy rasmlar va haykalchalar So'g'dning boy madaniyatini aks ettiradi. Samarqand va Panjikentdagi rasmlar zardushtiylik, buddizm va mahalliy mifologiyaning birlashmasini ko'rsatadi. So'g'd tili va yozuvi xalqaro savdo aloqalarida keng qo'llanilgan. So'g'd yozuvi turkiy, uyg'ur va boshqa tillar uchun asos bo'lgan. So'g'd eposlari, hikoyalari va diniy matnlar yozma va og'zaki tarzda saqlangan. Xulosa qilib aytganda: Etnografik ma'lumotlar So'g'dning turmush tarzi, urf-odatlar va madaniyatini chuqur yoritadi. So'g'd aholisi iqtisodiy, madaniy va diniy jihatdan boy hayot kechirgan. Ularning xalqaro savdodagi muvaffaqiyati, mustaqil shahar-davlatlari va boy madaniy merosi So'g'dni qadimgi dunyoning muhim markazlaridan biriga aylantirgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bartold V.V. "Turkiston ilk islomgacha." Toshkent: Fan, 1997. Bu asar Markaziy Osiyo, jumladan, So'g'dning tarixiy va madaniy rivojlanishiga oid qimmatli ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.
2. Negmatov N.N. "Sug'd: tarix va madaniyat." Dushanbe: Irfon, 1980. So'g'd tarixi, savdo aloqalari, madaniy merosi va xalqaro aloqalar haqida ma'lumot beradi.
3. Livi-Bruhl J. "Markaziy Osiyo va So'g'd yozma manbalarda." Parij: 1972. Qadimgi yozma manbalar va So'g'd madaniyatining yoritilishi haqida.
4. Shishkin V.A. "Sug'd va uning arxeologiyasi." Toshkent: Fan, 1963. So'g'd shaharlari, arxeologik topilmalar va madaniy yodgorliklarga bag'ishlangan asar.
5. Frye R.N. "The Heritage of Central Asia." Princeton: Markus Wiener, 1996. Markaziy Osiyoning tarixi va So'g'dning madaniyati haqida ingliz tilidagi asar.
6. Grenet F. "So'g'diylar va Ipak yo'li." London: 2002. So'g'dning savdo aloqalari, dinlari va xalqaro madaniy ta'siri haqida.
7. Dani A.H. va Masson V.M. (tahr.) "UNESCO Markaziy Osiyo tarixi." Tom III. Parij: UNESCO nashriyoti, 1994. UNESCO tomonidan nashr etilgan bu asar So'g'd tarixi, madaniyati va boshqa jihatlar haqida keng qamrovli ma'lumotlar beradi.
8. Shmidt K.T. "Sug'd tangalari: Numizmatik tadqiqotlar." Berlin: 1975. So'g'd tangalari va ularning tarixiy ahamiyati haqida ilmiy tahlil.
9. Rasulev A. "Sug'd yozuvlari va etnik madaniyati." Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004. So'g'd yozuvlari va ular orqali xalqning hayoti haqida batafsil ma'lumot.
10. Borovkov A.K. "So'g'd tilining asoslari." Moskva: Nauka, 1949. So'g'd tili, yozuv tizimi va tilning rivojlanishi haqida ma'lumot beruvchi asar.

11. Ravshanov A. "Sug‘d madaniyatining ildizlari." Samarqand: Samarqand davlat universiteti, 1998. So‘g‘d madaniyatining o‘ziga xos tomonlarini yorituvchi tadqiqot.

12. Pugachenkova G.A. "So‘g‘d san‘ati va arxitekturası." Toshkent: O‘zbekiston, 1979. So‘g‘d san‘ati va arxitektura yodgorliklariga bag‘ishlangan tadqiqot.

ELEKTRON RESURLAR:

1. UNESCO World Heritage Centre, Veb-sayt: <https://whc.unesco.org/> Mazmuni: So‘g‘dning tarixiy yodgorliklari, jumladan Samarqand va boshqa shaharlarning UNESCO meros ob‘ektlari ro‘yxatiga kiritilgan obyektlari haqida ma‘lumot.

2. Silk Road Studies, Veb-sayt: <https://silkroadstudies.org/> Mazmuni: Buyuk Ipak yo‘li va uning tarkibida So‘g‘d savdosi, madaniy almashinuv va tarixiy rivojlanishi haqida tadqiqotlar.

3. Central Asian Archaeological Landscapes (CAAL), Veb-sayt: <https://www.caal.org.uk/> Mazmuni: So‘g‘dning arxeologik joylari, yodgorliklari va ularning xaritalari bilan tanishish imkoniyati.

4. Academia.edu, Veb-sayt: <https://www.academia.edu/> Mazmuni: Tadqiqotchilar tomonidan So‘g‘d tarixi, tili, madaniyati va iqtisodiyotiga oid ilmiy maqolalar va tadqiqotlar.

5. ResearchGate, Veb-sayt: <https://www.researchgate.net/> Mazmuni: So‘g‘d madaniyati va arxeologiyasiga oid so‘nggi ilmiy maqolalar va nashrlar.

6. The British Museum, Veb-sayt: <https://www.britishmuseum.org/> Mazmuni: So‘g‘d tangalari va san‘atiga oid kolleksiyalar, tasvirlar va tahliliy ma‘lumotlar.

7. Harvard Digital Silk Road Project, Veb-sayt: <https://dsr.harvard.edu/> Mazmuni: So‘g‘d va Ipak yo‘li bo‘ylab madaniy va iqtisodiy aloqalarni o‘rganish bo‘yicha raqamli resurslar.

8. The Metropolitan Museum of Art, Veb-sayt: <https://www.metmuseum.org/> Mazmuni: So‘g‘diy san‘at asarlari va madaniy merosga oid eksponatlar haqida to‘plam.

9. UNESCO Digital Library, Veb-sayt: <https://unesdoc.unesco.org/>, Mazmuni: So‘g‘d tarixi, madaniy merosi va arxeologik yodgorliklariga oid bepul raqamli nashrlar.

10. Global Heritage Fund, Veb-sayt: <https://globalheritagefund.org/> Mazmuni: So‘g‘d madaniy merosining muhofazasi va tiklanishiga oid loyihalar haqida ma‘lumotlar.